

**ІНСТИТУТ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ
В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ****INSTITUTE OF ABUSE OF PROCEDURAL RIGHTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS:
THEORETICAL APPROACHES**

Добрянська Н.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук,
Навчально-науковий гуманітарний інститут
Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського
ORCID ID: 0000-0002-6319-0409

Петков С.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри державно-правових та гуманітарних наук,
Навчально-науковий гуманітарний інститут
Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського
ORCID ID: 0000-0003-4160-767X

У статті висвітлюються теоретичні підходи до розуміння інституту зловживання процесуальними правами в кримінальному провадженні. Автором досліджується правова природа зловживання процесуальними правами, його прояви в кримінальному провадженні, а також проблеми, які виникають у зв'язку з недобросовісним використанням процесуальних прав.

У статті розглянуто основні форми зловживань, такі як навмисне затягування процесу, подання необґрунтованих клопотань, маніпулювання доказами та процесуальними документами, а також використання прав для досягнення цілей, що не відповідають завданням кримінального процесу. Особливу увагу автором приділено питанням правового регулювання зловживання процесуальними правами в Україні, зокрема аналізу положень Кримінального процесуального кодексу України та наукових напрацювань у цій сфері.

Автором досліджено наслідки, до яких призводять зловживання процесуальними правами, серед яких можна виокремити порушення прав інших учасників процесу, зниження довіри до судової системи, затягування розгляду справ та ускладнення процесу прийняття правового рішення. Розглянуто механізми запобігання зловживанням, включаючи запровадження відповідальності за їх недобросовісне використання. Доведено, що зловживання процесуальними правами в кримінальному провадженні спрямоване на затягування розгляду справи, перешкоджання правосуддю або маніпулювання процесуальними нормами для створення несприятливих умов для інших учасників процесу чи ухилення від відповідальності.

На підставі проведеного науково-теоретичного аналізу автором узагальнено висновки щодо особливостей інституту зловживання процесуальними правами в кримінальному провадженні у порівнянні з іншими видами судочинства. Також у статті наведено авторське визначення поняття зловживання процесуальними правами в кримінальному провадженні.

Окремо розглянуто питання забезпечення балансу між захистом прав учасників кримінального провадження та необхідністю запобігання їх недобросовісному використанню для перешкоджання правосуддю.

Ключові слова: процесуальні права, кримінальне провадження, зловживання, добросовісність, запобігання.

The article highlights theoretical approaches to understanding the institution of abuse of procedural rights in criminal proceedings. The author examines the legal nature of the abuse of procedural rights, its manifestations in criminal proceedings, as well as the problems that arise in connection with the unfair use of procedural rights.

The article examines the main forms of abuse, such as deliberately delaying the process, submitting unsubstantiated motions, manipulating evidence and procedural documents, as well as using rights to achieve goals that do not correspond to the objectives of the criminal process. The author paid special attention to the issues of legal regulation of the abuse of procedural rights in Ukraine, in particular the analysis of the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine and scientific developments in this area.

The author investigated the consequences of the abuse of procedural rights, among which one can single out the violation of the rights of other participants in the process, a decrease in trust in the judicial system, the delay in the consideration of cases, and the complication of the process of making a valid decision. Mechanisms to prevent abuse are considered, including the introduction of liability for their fraudulent use. It has been proven that the abuse of procedural rights in criminal proceedings is aimed at delaying the trial, obstructing justice or manipulating procedural norms to create unfavorable conditions for other participants in the process or to evade responsibility.

On the basis of the conducted scientific and theoretical analysis, the author summarized the conclusions regarding the peculiarities of the institution of abuse of procedural rights in criminal proceedings in comparison with other types of judicial proceedings. The article also provides the author's definition of the concept of abuse of procedural rights in criminal proceedings.

The issue of ensuring a balance between the protection of the rights of participants in criminal proceedings and the need to prevent their unfair use to obstruct justice was separately considered.

Key words: procedural rights, criminal proceedings, abuse, good faith, prevention.

Постановка проблеми. В умовах інтеграції України до Європейського Союзу питання ефективності та прозорості судових процесів та кримінального провадження набувають особливого значення. Зловживання процесуальними правами порушує права людини, гарантовані Європейською конвенцією з прав людини, та знижує довіру до української системи правосуддя на міжнародному рівні.

Інститут зловживання процесуальними правами є однією з ключових проблем сучасного кримінального процесу, яка впливає на ефективність правосуддя та справедливості судових рішень. Зловживання процесуальними

правами полягає в недобросовісному використанні наданих законом процесуальних можливостей для досягнення неправомірних цілей, що призводить до спотворення суті правосуддя, затягування розгляду справи та порушення прав інших учасників процесу.

Зловживання процесуальними правами порушує баланс між захистом інтересів сторін у процесі. Воно може затягувати вирішення справи або впливати на результат судового розгляду, що в свою чергу може порушити права як потерпілих, так і обвинувачених.

Отже, актуальність теми цього дослідження полягає в необхідності підвищення ефективності кримінального

провадження, дотримання прав людини та побудови більш справедливої судової системи, здатної протистояти процесуальним зловживанням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі питання зловживання процесуальними правами в різних видах судочинства досліджували такі науковці, як Я. О. Берназюк, Р. А. Бориславський, І. Гловюк, О. Дроздов, О. М. Дуфенюк, В. В. Заборовський, С. В. Прилуцький та ін. Разом з тим, хоча в науковій літературі розкриваються основні ознаки зловживання процесуальними правами, однак наразі відсутнє однозначне визначення і чіткі критерії, що саме вважати зловживанням у конкретних процесуальних діях. Крім того, в наукових роботах недостатньо дослідженим є питання про те, які дії можна кваліфікувати як зловживання, а які є законною реалізацією прав учасників процесу. Наукова література здебільшого фокусується на зловживаннях з боку підозрюваних або обвинувачених, але мало досліджені випадки зловживань з боку потерпілих, адвокатів та інших учасників кримінального провадження.

Формулювання цілей статті. У статті поставлено мету дослідити основні теоретичні підходи до розуміння поняття та правової природи інституту зловживання процесуальними правами в кримінальному провадженні, визначити на цій підставі основні особливості цього інституту в кримінальному провадженні в порівнянні з іншими процесами, а також форми прояву.

Виклад основного матеріалу. Сучасна правова система України прагне гарантувати справедливе і неупереджене судочинство та кримінальне провадження. Проте зловживання процесуальними правами підриває основні принципи правосуддя, особливо це стосується кримінальних проваджень, де такі зловживання можуть спричинити загрозу порушення таких фундаментальних прав людини, зокрема як право на свободу.

Визначаючи особливості інституту зловживання процесуальними правами в кримінальному провадженні, необхідно зважати, що кримінальне провадження відповідно до ст. 1 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) поєднує як досудове розслідування, такі і судові провадження, процесуальні дії у зв'язку із вчиненням діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність [1]. Отже, кримінальне провадження не обмежується судовим процесом, проте включає його.

Загальні засади кримінального провадження визначені у ст. 7 КПК України. Характерно, що у цій статті не згадується такий принцип як неприпустимість зловживання процесуальними правами, який є в інших видах судочинства, зокрема в цивільному [2]. Проте, це не означає, що вказаний принцип не може бути застосовним до кримінального провадження, адже у деяких нормах КПК України є згадка про окремі дії учасників провадження, які можуть розцінюватися як зловживання правом.

На це звертають увагу деякі науковці. Зокрема, В. В. Заборовський та В. М. Соханич зауважують, що КПК України не містить таких положень як інші процесуальні кодекси щодо зловживання процесуальними правами, а передбачає лише те, що тільки заявлений повторний відвід за певним умов може бути визнаний зловживанням процесуальними правами. Вчені вважають це суттєвою прогалиною КПК України та пропонують визначити у КПК України відповідний принци [3, с. 69].

До вказаного слід додати, що в абз. 5 ч. 1 ст. 349 КПК України однією з форм зловживання процесуальними правами може визнаватися порушення розумних строків проголошення вступної промови стороною обвинувачення та/або стороною захисту з метою затягування судового розгляду справи.

Крім того, 23 лютого 2024 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін до Крими-

нального процесуального кодексу України щодо забезпечення поетапного впровадження Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи», яким, зокрема були внесені доповнення до ст. 336 КПК України, яка визначає проведення процесуальних дій у режимі відеоконференції під час судового провадження. Крім іншого, у абзаці 3 ч. 6 цієї статті було визначено, що у разі, якщо технічна неможливість участі в відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів, переривання зв'язку мають ознаки зловживання правом з метою затягування судового розгляду, суд своєю вмотивованою ухвалою може позбавити учасника кримінального провадження права участі в відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів у цьому кримінальному провадженні [4].

Таким чином, у чинній станом на жовтень 2024 р. редакції КПК України визначено три випадки, які можуть визнаватися зловживанням процесуальними правами в кримінальному провадженні: 1) заявлення повторного відводу з метою затягування кримінального провадження (ч. 4 ст. 81 КПК України); 2) посилення на технічну неможливість участі в відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів, переривання зв'язку з метою затягування судового розгляду справи (абз. 3 ч. 6 ст. 336 КПК України); 3) порушення розумних строків проголошення вступної промови стороною обвинувачення та/або стороною захисту з метою затягування судового розгляду справи (абз. 5 ч. 1 ст. 349 КПК України).

Визначаючи сутність та особливості інституту зловживання процесуальними правами в кримінальному провадженні, необхідно зазначити, що протилежним до такого використання процесуальних прав є добросовісне їх використання.

Досліджуючи принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами в адміністративному судочинстві, Я. О. Берназюк доходить висновку, що хоча принцип добросовісності не закріплений у Кодексі адміністративного судочинства України у статті, присвяченій основним засадам адміністративного судочинства, проте він безпосередньо пов'язаний з принципом неприпустимості зловживання процесуальними правами, який означає, що сторони та інші учасники справи повинні користуватися своїми процесуальними правами добросовісно (як людина з доброю совістю або відповідно до найвищих стандартів суспільної моралі) [5, с. 138].

У науковій літературі пропонуються різні підходи до визначення поняття зловживання процесуальними правами в кримінальному провадженні або кримінальному процесі.

Зокрема, деякі науковці вважають, що зловживання правом у кримінальному процесі – це умисні дії учасників кримінального процесу, що виявляються у порушенні наданих їм процесуальних прав, обов'язків та повноважень, вчиняються всупереч їх призначенню та спрямовані на обмеження можливості реалізації чи порушення прав інших учасників кримінального процесу [6, с. 56].

Інші вчені пропонують під зловживання правом у кримінальному провадженні розглядати як шкідливу поведінку, такий спосіб реалізації права, який формально відповідає вимогам КПК України, але суперечить його нормативно встановленій меті та завданням кримінального провадження в цілому або окремих його інститутів, наслідком чого можуть бути прямо передбачені у КПК України обмеження реалізації прав, а також ініціація застосування заходів дисциплінарної відповідальності [7, с. 101].

Я. О. Берназюк наводить більш ґрунтовне розуміння сутності недобросовісного використання процесуальних прав, зазначаючи, що зловживанням процесуальними правами можуть бути визнані дії або бездіяльність учас-

ника справи, які характеризуються ознакою видимої юридичної правомірності, однак використовуються з метою, що є протилежною або не відповідає тій, яку має переслідувати реалізація відповідного процесуального права або виконання обов'язку, визначеного законом або судом; сутність зловживання правом полягає у вчиненні уповноваженою особою дій (бездіяльності), які складають зміст наданого процесуальним законодавством права (покладеного обов'язку), недобросовісно, в тому числі всупереч меті такого права або умисне використання процесуального права у спосіб, який суперечить завданню адміністративного судочинства, з метою обмеження можливості реалізації прав інших учасників провадження, перешкоджання діяльності суду з правильного та своєчасного розгляду і вирішення справи, необґрунтованого перевантаження роботи суду або підриву довіри до судової гілки влади [5, с. 139].

Таким чином, можна дійти висновку, що зловживання процесуальними правами в кримінальному провадженні має певні особливості у порівнянні з іншими видами процесу, такими як адміністративний, цивільний або господарський, а саме:

- відсутність формально-юридичного закріплення принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами в КПК України, на відміну від інших процесуальних кодексів, проте фактичне визнання окремих дій зловживанням процесуальними правами в кримінальному провадженні;

- серйозність впливу на права і свободи учасників: у кримінальному провадженні зловживання процесуальними правами може мати більш серйозні наслідки для сторін, включаючи необґрунтоване обмеження прав підозрюваних або потерпілих; в інших процесах, як-от цивільний чи господарський, зловживання процесуальними правами здебільшого стосується економічних інтересів або адміністративних прав; зловживання процесуальними правами в кримінальному процесі може призвести до значних суспільних і правових наслідків, таких як порушення прав людини, незаконне ув'язнення або навпаки – уникнення винної особи від відповідальності;

- особлива роль держави та сторін процесу: у кримінальному провадженні держава через органи прокуратури і слідства виступає однією з головних сторін процесу. Це відрізняє його від цивільного чи господарського процесу, де сторони є приватними особами або організаціями. Тому зловживання в кримінальному процесі часто стосується маніпуляцій як з боку захисту, так і з боку держави (наприклад, затягування слідства).

- складність процедур: кримінальне провадження має складну структуру та багатостадійність, що створює більше можливостей для зловживань, наприклад, через подання необґрунтованих клопотань, затягування розслідування або судового розгляду, на відміну від адміністративного, цивільного та господарського процесів, які є більш спрощеними і менш формалізованими тощо.

Загалом, зловживання процесуальними правами в кримінальному провадженні має більш суттєві наслідки для суспільства, оскільки торкається питань правової справедливості, свободи людини і функціонування системи правосуддя в цілому.

У науковій літературі зустрічаються широкий та вузьких підходи до визначення форм вираження зловживання процесуальними правами в кримінальному провадженні.

Так, деякі вчені вважають, що до типових зловживань на стадії досудового розслідування слід віднести значну поширеність різних форм порушення закону при застосуванні такого тимчасового запобіжного заходу, як затримання, включаючи випадки спотворення в протоколі затримання відомостей про момент фактичного позбавлення волі [6, с. 53].

Свою чергою О. М. Дуфенюк, узагальнюючи наукові

підходи у цій сфері, виокремлює такі основні форми вираження зловживання процесуальними правами:

- маніпулювання з відводами: неоднократне заявлення відводів з тих самих підстав, з яких уже було прийнято раніше рішення – заявлені відводи мають вади обґрунтування (причини для відводу нелогічні, абсурдні) – почергові відводи різними представниками сторони одному суб'єкту процесуальної діяльності – каскадні відводи (безпідставно заявляється відвід судді, який розглядає клопотання про відвід);

- маніпулювання з клопотаннями – повторне подання клопотань на тих самих підставах, за якими вже було винесено рішення (наприклад, прохання про заміну призначеного захисника або залучення перекладача без реальної потреби), спрямоване на перешкоджання ухваленню рішення у встановлені процесуальні строки;

- маніпулювання зі скаргами неотримання повідомлень, що надсилалися на вказану особою адресу, та відсутність зацікавлення станом скарги (фіктивна необізнаність) – неодноразове подання ідентичних скарг або скарг, в яких змінені лише окремі дані, з метою обійти автоматизовану систему розподілу справ і забезпечити розгляд у конкретного судді, а також повторне подання скарг на тих самих підставах, попри наявність раніше ухваленого рішення;

- маніпулювання з доказами – безпідставні звинувачення у підробці доказів, невчасне або повне неподання доказів чи інших матеріалів, а також відмова від ознайомлення з матеріалами досудового розслідування з подальшими твердженнями про їх нерозкриття іншою стороною і визнання доказів недопустимими на цій підставі та ін. [8, с. 212].

Необхідно зауважити, що хоча, як згадувалося вище, у КПК України формально визначені три форми вираження можливого зловживання процесуальними правами в кримінальному провадженні, проте, це не означає, що суддя не може визнати інші прояви недобросовісної поведінки учасників кримінального провадження зловживанням процесуальними правами за наявності для цього достатніх підстав.

Разом з тим, необхідно погодитися з думкою деяких науковців, які зауважують, що в сучасних умовах, коли процесуальні можливості учасників судового процесу розширюються, суд іноді проявляє певну бездіяльність, а рівність сторін і принцип змагальності фактично відсутні, створюються сприятливі умови для зловживань процесуальними правами. Такі дії спотворюють саму суть правосуддя, адже механізм судового захисту використовується для порушення прав, свобод і законних інтересів інших осіб, а також ускладнює ефективний, законний і справедливий розгляд справ. Відтак, питання зловживання процесуальними правами є серйозною перепорою на шляху до побудови ефективного системи правосуддя [9, с. 110]. Особливо актуальним це зауваження є стосовно кримінального провадження, оскільки саме в кримінальному провадженні наслідками такого зловживання може бути затягування вирішення кримінальної справи та впливати на результат судового розгляду, що в свою чергу може порушити права як потерпілих, так і обвинувачених.

Висновки. Отже, зловживання процесуальними правами в кримінальному провадженні – це свідоме використання учасником процесу наданих йому законом прав із метою досягнення неправомірних цілей, які суперечать завданням правосуддя. Такі дії спрямовані на затягування розгляду справи, перешкоджання правосуддю або маніпулювання процесуальними нормами для створення несприятливих умов для інших учасників процесу чи ухилення від відповідальності. Зловживанням може бути подання необґрунтованих клопотань, навмисне затягування строків або інші дії, що не мають на меті реалізацію прав за їхнім прямим призначенням.

З метою посилення заходів протидії зловживанню процесуальними правами в кримінальному провадженні, необхідно закріпити у ст. 7 КПК України таку засаду кримінального провадження, як неприпустимість зловживання процесуальними правами та чітко прописати критерії такого зловживання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n389>
2. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>
3. Заборовський В. В., Соханич В. М. До питань про поняття зловживання процесуальними правами. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право.* 2018. Вип. 53. Т. 2. С. 66-70.
4. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо забезпечення поетапного впровадження Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи: Закон України від 23.02.2024 № 3604-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3604-20#n61>
5. Берназюк Я. О. Поняття та особливості принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами в адміністративному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право.* 2021. Вип. 66. С. 135-141.
6. Прилуцький С. В., Савчук І. І. Проблема зловживання правом прокурором у кримінальному процесі. *Вісник кримінального судочинства.* 2019. № 1. С. 50-59.
7. Гловюк І., Дроздов О., Завтур В., Дроздова О. Зловживання процесуальними правами у кримінальному провадженні: питання релевантності концепції. *Право України.* 2022. № 6. С. 90-116.
8. Дуфенюк О. М. Дискурс про «злі наміри» у використанні права в кримінальному провадженні: сутність дисбалансу та концептуальна модель протидії. *Право і суспільство.* 2023. № 2. Т. 2. С. 208-217.
9. Бориславський Р.А., Кучер В. О., Парасюк В. М. Зловживання позивачем процесуальними правами в контексті залишення позовної заяви без розгляду. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 2. С. 106-111.